

Ks. prof. dr hab. Norbert Widok
Katedra Historii Kościoła i Patrologii
Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego

Ocena rozprawy doktorskiej

Mgr Andrzej Rafał Hołasek

*Obraz życia codziennego chrześcijan na Wschodzie
w świetle kościelnych źródeł normatywnych (IV–V wiek)*

Łódź 2018, ss. 337

1. Uzasadnienie tematyki pracy i jej konstrukcja

Życie chrześcijańskie pierwszych wieków przebiegało dosyć spontanicznie, z reguły pod nadzorem lokalnego biskupa, który organizował swoim wiernym liturgię oraz stopniowo pojawiające się inne formy pobożności. Nie dysponowano wówczas centralnie wydanymi zasadami odnoszącymi się do zachowań i postaw chrześcijan w ramach Kościoła powszechnego. W miarę upływu dekad i jednocześnie powiększania się sieci wspólnot kościelnych, zwłaszcza po wydaniu tzw. Edyktu mediolańskiego, narastała potrzeba regulacji wielu okoliczności codziennego życia chrześcijan. Zaczęły się pojawiać pierwsze ustawy synodalne, albo zbiory zasad wydanych przez niektórych biskupów, lub też większe kolekcje norm i praw. Pierwsze ich nagromadzenie notuje się na wiek IV i V. Treść tych ustaw jest na tyle bogata i obfita, że zaczęła stanowić oddzielny rodzaj piśmiennictwa tamtych czasów. Jako zatem osobny typ tekstów, o charakterystycznej konwencji literackiej, może stać się obiektem badań naukowych. Tym właśnie tekstem swą uwagę badawczą poświęcił pan mgr Andrzej Rafał Hołasek w swej rozprawie doktorskiej pt. *Obraz życia codziennego chrześcijan na Wschodzie w świetle kościelnych źródeł normatywnych (IV–V wiek)*.

Doktorant już na początku *Wstępu* dokonał bardzo istotnego zabiegu metodologicznego, polegającego na określeniu proveniencji dokumentów przez siebie analizowanych, pisząc: „Moje badania nie objęły jednak swoim zasięgiem całego ówczesnego Wschodu. Oparłem je na dokumentach, które pochodziły z Egiptu, Azji Mniejszej oraz północno-zachodniej Syrii” (s. 7). Według tego bowiem schematu została sporządzona struktura merytoryczna całej dysertacji. Jej autor następnie wymienił poszczególne dokumenty, nazywając je „źródłami

normatywnymi” (s. 7), a więc wyrażeniem, które pojawiło się w tytule pracy. Natomiast po omówieniu źródeł nie następuje tzw. krytyka literatury przedmiotu, a więc krytyczne odniesienie się do ewentualnie istniejących już opracowań tego zagadnienia w różnych jego zakresach, zauważonych luk badawczych oraz kierunków poprowadzenia dalszych badań, także przez siebie. Niezależnie od tego Doktorant sformułował swe badawcze zamierzenia i zanotował: „Moim celem przy redagowaniu tej rozprawy nie było więc ukazanie, jak wyglądało wówczas codzienne życie, tylko jak według autorów powinno ono wyglądać” (s. 8). Czy to stwierdzenie jest w pełni zgodne z zapisem tytułu pracy, gdzie raczej zawarta jest zapowiedź opisanego codziennego życia? Trudno również doszukać się we *Wstępie* określenia zastosowanych metod w trakcie redagowania pracy, choć drobny szczegół obecny jest przy opisie zawartości pierwszego rodzaju, gdzie Autor notuje: „Odwołuję się więc nie tylko do kolejnych ich edycji krytycznych, ale również omawiam związany z ich analizą postęp badań” (s. 8).

Na podstawie powyższych założeń Doktorant owoce swych badawczych dociekań przedstawił w dysertacji, która składa się z trzech rozdziałów: Rozdz. I: *Kościelne źródła normatywne – puzzle obrazu chrześcijańskiego życia codziennego na Wschodzie w IV i V wieku* (s. 11–64); Rozdz. II: *Duchowieństwo – obraz codziennej posługi* (s. 65–219); Rozdz. III: *Świeccy – ideał codzienności w świetle wybranych przepisów kościelnych* (s. 220–286). Poprzedza je *Wstęp* (s. 7–10), a wieńczy *Zakończenie* (s. 241–246), po którym następuje *Wykaz skrótów* (s. 293–295) oraz *Bibliografia* (s. 296–337).

2. Merytoryczna zawartość dysertacji

Wymienione tytuły rozdziałów odnoszą się do trzech zagadnień, które jako całość ukazują wiodące zamierzenie badawcze, jakim jest przedstawienie codziennego życia chrześcijan na Wschodzie w oparciu o źródła normatywne z IV i V w. – jak to sygnalizuje tytuł dysertacji. Głębsza analiza ich treści pozawala jednak wskazać na zróżnicowane podejście metodologiczne, wynikające z dokonanych analiz źródeł.

Rozdział I (*Kościelne źródła normatywne – puzzle obrazu chrześcijańskiego życia codziennego na Wschodzie w IV i V wieku*) ma zdecydowanie inny charakter niż pozostałe dwa rozdziały. Zawiera bowiem prezentację poszczególnych dokumentów normatywnych, jednak wyselekcjonowanych, ponieważ Autor wybrał te, które powstały na terenie Egiptu, Azji Mniejszej i północno-zachodniej Syrii (s. 14). I tak przedstawił *Kanony apostołskie*, spisane prawdopodobnie w Antiochii (s. 15), *Konstytucje apostołskie*, powstałe w Antiochii (s. 20),

Kanony Hipolita, mające proveniencję egipską (s. 28), *Kanony Pseudo-Atanazego*, dotyczące egipskich instytucji kościelnych (s. 20), *Kanony Ojców Greckich*, będące listami trzynastu biskupów pochodzących z Aleksandrii, Kapadocji i kilku innych miast (s. 34), a także *Kanony synodalne i dokumenty soborowe*, stanowiące dla Autora dysertacji dodatkowe źródło (s. 64). Skoro zatem Doktorant zapowiedział, że zajmie się dokumentami powstałymi na terenie trzech prowincji leżących we wschodniej części *Imperium Romanum*, to powstaje sugestia podpowiadająca, aby te dokumenty w tym rozdziale także uporządkować według wymienionych prowincji. A tymczasem z racji przyjęcia kryterium raczej chronologicznego zostały w swej regionalnej przynależności przemieszane.

Należy przy tym podkreślić, że omówienie tych dokumentów zostało przeprowadzone nadzwyczaj sumiennie, z podaniem wielu szczegółów kontekstualnych. Doktorant odwołuje się do wielu autorytetów naukowych w celu pełnego opisania poszczególnych aspektów składających się na przekaz wiedzy o danym dokumencie. Dodatkowe informacje, niejednokrotnie drobiazgowo, umieszcza w przypisach, stąd całość relacji przedstawiająca źródła przedstawia się imponująco.

Rozdział II (*Duchowieństwo – obraz codziennej posługi*) zawiera opis duchowieństwa IV i V w, polegający na ukazaniu optymalnej wizji działalności duszpasterskiej oraz wymogów dyscyplinarnych dla poszczególnych stopni hierarchii kościelnej w oparciu o dyrektywy kanonicznych źródeł. Treść tego rozdziału została podzielona na trzy nienumerowane części, z których każda odnosi się do danej prowincji, a więc Egiptu, Azji Mniejszej oraz północno-zachodniej Syrii. Numeracja kolejnych rozdziałów zachowuje jednak nieprzerwaną ciągłość poprzez wszystkie trzy części. W odniesieniu do pierwszej z nich, tj. Egiptu, Doktorant poddał analizie trzy grupy kanonów. W pierwszym paragrafie zamieścił opis wymogów, zamieszczonych w *Kanonach Hipolita* (s. 65–89), w ramach poszczególnych stopni hierarchii kościelnej, którymi są: biskup, prezbiterzy, diakoni, a także przedstawiciele niższych święceń (lektorzy i subdiakoni) oraz ekonom, wspierający biskupa w jego działalności. Podobna analiza źródłowa ma miejsce w drugim paragrafie w oparciu o *Kanony Pseudo-Atanazego* (s. 89–133), gdzie także skoncentrowano się na działalności biskupa, prezbiterów, diakonów, duchownych niższych święceń (subdiakoni, lektorzy, kantorzy, ostiariusze) oraz ekonomia. Czy konieczne było rozróżnienie w zapisie duchownych niższych święceń – po łacinie (§ 1: „Clerici inferioris ordinis”) i po polsku (§ 2: „Duchowni niższych święceń”) ? Ponadto w odniesieniu do ekonomia w § 2 pojawia się dodatkowe wyjaśnienie („zarządca dóbr kościelnych”). Z kolei w trzecim paragrafie tego rozdziału Doktorant przedstawia obraz duchowieństwa na podstawie pism metropolitów Aleksandrii (s. 133–162), którymi byli: Dionizy, Piotr, Atanazy, Tymoteusz,

Teofil oraz Cyryl. Były one najpierw redagowane w formie listów kierowanych do duchownych jako odpowiedzi na zadawane przez nich pytania i wątpliwości w sprawach najczęściej dyscyplinarnych, a potem włączone do wschodniego prawa kościelnego. Po omówieniu trzech kolekcji ustaw kanonicznych następuje nienumerowany paragraf pt. *Wnioski* (s. 162–174), w którym A. Hołasek niezwykle syntetycznie zamieścił wyniki przeprowadzonych analiz z podziałem na sześć aspektów postrzegania duchowieństwa w Egipcie w IV i V w.

Druga część tego rozdziału odnosi się do Azji Mniejszej. W tej części Autor umieścił kolejny paragraf – czwarty, w którym poddaje analizie *Kanony Bazylego* (s. 174–186). Treść tego paragrafu zawiera trzy zagadnienia charakteryzujące posługę tamtejszego duchowieństwa, tj. moralność seksualną, nadużycia przy ustanawianiu duchownych oraz odpowiedzialność dyscyplinarną. Po nim następuje także nienumerowany paragraf pt. *Podsumowanie* (s. 187), który zawiera zwięźle przedstawione owoce dokonanych analiz.

W części trzeciej omawianego rozdziału Doktorant przedstawia posługę duchowieństwa w północno-zachodniej Syrii, co czyni w oparciu o *Kanony apostołskie* (s. 188–219), poświęcając tej problematyce kolejny paragraf, czyli piaty z rzędu. Jego struktura jest identyczna jak ta występująca w paragrafie pierwszym i drugim, czyli ma miejsce omówienie posługi poszczególnych stopni hierarchii kościelnej: biskupa, prezbiterów, diakonów oraz duchownych niższych święceń (subdiakoni, lektorzy, kantorzy). Całość zamyka krótki nienumerowany paragraf, zatytułowany *Konkluzja* (s. 215).

Na zakończenie rozdziału I, jako osobny paragraf, została zamieszczona synteza, której Doktorant nadał tytuł: *Obraz posługi duchowieństwa na Wschodzie w IV i V wieku – wnioski* (s. 215–219). Zestawia w nim osiągnięcia badawcze w formie wniosków odnoszących się do trzech prowincji i dokonuje porównawczej syntezy posługi duchowieństwa na tych obszarach.

Natomiast rozdział III (*Świeccy – ideał codzienności w świetle wybranych przepisów kościelnych*) dotyczy codziennego życia ludzi świeckich. Pierwszą grupą, którą Doktorant poddaje analizie, są katechumeni opisani w paragrafie pierwszym (s. 220–232). Omawia przepisy kościelne ich dotyczące odrębnie, czyli w Egipcie, Azji Mniejszej i w północno-zachodniej Syrii. Podsumowanie tych treści Autor zamknął w nienumerowanym paragrafie pt. *Wnioski* (s. 233). Drugi paragraf przedstawia opis ideału chrześcijańskiego życia na podstawie egipskich kanonów (s. 234–257). Autor dysertacji poszczególne podpunkty opatrzył tytułami, stosując trzy różne kręgi tematyczne: imiona dwóch autorów kanonów, opis życia mnichów, rola kobiety. Podaje wiele interesujących szczegółów dotyczących zachowań i postulatów odnoszących się do różnych sytuacji codziennego życia chrześcijan, w tym mnichów. W paragrafie trzecim A. Hołasek zajmuje się kanonami Ojców kapadockich (s. 257–268).

Uporządkowanie dwóch występujących w nim narracji tekstowych jest wadliwe, ponieważ pierwsza mieści się w punkcie nadrzędnym, a druga w podporządkowanym. Prym w analizowanych tekstach wiezie kwestia zachowywania zasad moralnych, ze zwróceniem szczególnej uwagi na problemy kobiet. Syryjskiego ideałowi życia chrześcijańskiego jest poświęcony czwarty paragraf (s. 268–283), w którym Doktorant zajmuje się codziennymi postawami mężczyzn i kobiet oddzielnie, a potem podaje wspólne zalecenia, co czyni w oparciu o *Konstytucje apostołskie*. Również ten rozdział zamyka syntetyzujący paragraf pt. *Obraz chrześcijańskiej codzienności w IV i V wieku – podsumowanie* (s. 283–286). Autor zamknął w nim treści wynikające z przeprowadzonej analizy tych fragmentów dokumentów, które odnoszą się do ludzi świeckich i mnichów.

3. Aspekty formalne dysertacji

Przyglądając się zawartości omówionych pokrótce rozdziałów, należy stwierdzić, że ich treść prezentuje bardzo wysokie możliwości badawcze Doktoranta. Z jednej strony pokazał umiejętność wieloaspektowego analizowania źródeł, czyli tekstów normatywnych z IV i V w., z drugiej natomiast wykazał się rozległą wiedzą historyczną, co widoczne jest w mocno rozbudowanych przypisach. Znaczna ich ilość, obok odniesienia bibliograficznego, zawiera dodatkowe informacje wyjaśniające daną kwestię z podaniem częstokroć dalszej literatury naukowej. Po ogromnym materiale badawczym Autor porusza się z wielką swobodą, gotów do zabrania głosu w każdej sprawie. Zatem rozprawa jako całość jest niewątpliwym na rodzimym gruncie ubogaceniem badań naukowych nad piśmiennictwem wczesnochrześcijańskim.

W odniesieniu jednak do struktury pracy pojawiają się pewne zastrzeżenia, będące sugestią do przepracowania jej przed opublikowaniem, do czego Doktoranta namawiam. Otóż daje się zauważyć przemieszanie kryteriów badawczych w poszczególnych paragrafach, przez co zachwiana jest symetria treściowa całości. Kolejne paragrafy w rozdziale II (o duchowieństwie) przyjmują bowiem różne podejścia: na podstawie hierarchii kościelnej (paragraf pierwszy, drugi i piąty), według autorów pism kanonicznych (paragraf trzeci) oraz w oparciu o negatywne aspekty posługi w szeregach duchowieństwa (paragraf czwarty). Podobnie przedstawiają się paragrafy rozdziału III (o świeckich): w oparciu o stan katechumenalny (paragraf pierwszy), poprzez ukazanie różnicy codzienności chrześcijańskiej u kobiet i mężczyzn (paragraf trzeci i czwarty), natomiast w paragrafie drugim obecne są trzy podejścia: autorzy kanonów, stan mnisi oraz charakterystyka kobiet. Taki efekt, raczej niekorzystny dla wizerunku całości, pojawił się zapewne z powodu trzymywania się jednego kryterium, które

przeważa w dysertacji, tj. analizowania po kolei poszczególnych kolekcji kanonów. Można by z niego zrezygnować, przyjmując jako wiodące kryterium geograficzne, i omówić w trzech rozdziałach Egipt, Azję Mniejszą i północno-zachodnią Syrię, a w nich najpierw poszczególne źródła pochodzące z danego rejonu, potem duchowieństwo, a następnie świeckich. To tylko wstępna propozycja do dalszych dyskusji.

Trzeba z naciskiem podkreślić, że poszczególne jednostki tematyczne są przedstawione z niezwykłą dbałością o szczegóły redakcyjne. Praca jest bowiem napisana poprawnym stylistycznie językiem, komunikatywnym w swym przekazie, nie powodującym dwuznacznych interpretacji w odbiorze treści. Autor w trakcie analiz źródłowych nie tylko odwołuje się do szerokiej literatury, często obcojęzycznej, ale sam wnosi osobiste interpretacje wielu dyskusyjnych kwestii, przez co ujawnia się wielka erudycja Doktoranta. A. Hołasek nie boi się nawet wypowiedzieć własnej opinii na dany wątek treściowy, niejednokrotnie wbrew uznanym autorytetom. Dodać także należy, że wiodące tematy oparte zostały o analizę filologiczną słów lub zwrotów zapisanych w języku greckim, co jeszcze bardziej ukazuje akrybię Autora. Pojawiły się tylko jednostkowe usterki: „po przez” (s. 112, 133; przypis 382) zamiast „poprzez”, „nowoordynowany” (s. 181) zamiast „nowo ordynowany”; w błąd też wprowadza data 450 r. po informacji o Soborze Chalcedońskim (rozdz. I, przypis 425). Zdarzają się także usterki interpunkcyjne i sporadycznie tzw. literówki.

Ważnym zabiegiem metodologicznym zastosowanym przez Autora dysertacji jest umieszczanie na zakończenie każdej jednostki krótkiego podsumowania, zawierającego najważniejsze wnioski wynikające z przeprowadzonej analizy. Natomiast poszczególne sektory pracy kończą się rozbudowaną syntezą dokonanych wcześniej zabiegów interpretacyjnych. Są umieszczane zazwyczaj, bo nie zawsze, po omówieniu kolekcji ustaw kanonicznych z danej prowincji. Autor, nie wiadomo dlaczego, stosuje jednak różne nazwy: „Wnioski” (s. 162), „Podsumowanie” (s. 187), „Konkluzja” (s. 214) w rozdziale II, natomiast ponownie „Wnioski” (s. 233) w rozdziale III. Dodatkowo na koniec rozdziału II i III w osobnym paragrafie Doktorant dokonał jeszcze kolejnej syntezy, ukazując obraz posługi duchowieństwa i chrześcijańskiej codzienności w IV i V wieku: pierwsza z określeniem „podsumowanie” (s. 283), a druga – „wnioski” (s. 215). Tego typu syntezy nie zamieścił w rozdziale I. Natomiast w tymże rozdziale, a także w rozdziale III, umieścił wprowadzenie określające zasadnicze zamierzenia badawcze. Takiego wprowadzenia natomiast nie posiada rozdział II.

Na szczególne podkreślenie zasługuje niezwykle skrupulatnie sporządzony aparat krytyczny zapisany w przypisach. Cechuje go bezbłądność (!!!) w podawaniu pozycji

źródłowych, stosowanie raz przyjętego sposobu ujmowania odniesień do literatury przedmiotu, czy też posługiwanie się skrótami bibliograficznymi.

Doktoranta cechuje nie tylko umiejętność dokonywania analiz tekstów źródłowych, ale także sporządzania różnego typu syntez, czego kolejnym przykładem jest *Zakończenie* (s. 287–292), w którym w sposób bardzo syntetyczny zebrał badawcze osiągnięcia swej dysertacji. Zarówno krótkie podsumowania na kończące poszczególne jednostki badawcze, szersze syntezy wieńczące większe sektory treściowe, jak i wspomniane *Zakończenie*, świadczą o umiejętności wyciągania wniosków i tworzenia syntetyzujących narracji. Jeszcze większy podziw wzbudza imponująca *Bibliografia* (s. 296–337) poprzedzona *Wykazem skrótów* (s. 293–295). Została podzielona na trzy działy: *Podstawowe źródła normatywne* z podaniem wydań krytycznych i przekładów na język polski (19 kolekcji), *Źródła uzupełniające*, którymi są teksty patrystyczne (46 autorów i ich dzieła) oraz *Opracowania* (512 pozycji). To zestawienie ukazuje warsztat naukowy Doktoranta: z jednej strony wysiłek prowadzący do wykonania kwerendy źródłowej, a z drugiej – umiejętność poruszania się po obszernej literaturze przedmiotu, w większości w językach obcych, i zapoznania się z osiągnięciami dotyczącymi badanej materii.

Do publicznej dyskusji nad rozprawą proponuję Doktorantowi dwie kwestie:

- 1) Skoro tytuł rozprawy dotyczy obrazu życia codziennego chrześcijan, to na ile można włączyć na zasadzie wyrażnie odrębnej jednostki treści dotyczące mnichów – obok już szeroko przedstawionych katechumenów i wiernych?
- 2) W tytule rozdziału III pojawia się sformułowanie „Świeccy – ideał codzienności”. Czy można w oparciu o przeanalizowane źródła zweryfikować, czy i w jaki sposób ten ideał fascynował ludzi spoza chrześcijaństwa?

4. Konkluzja

Przedstawione wyżej krytyczne uwagi i zastrzeżenia nie przekreślają obiektywnej wartości pracy i osiągniętego badawczego zamierzenia. Praca spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim w rozumieniu art. 13 *Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym* z 14 marca 2003 r., a następnie w oparciu o zmodyfikowaną wersję tej ustawy z 21 kwietnia 2017 r., i stawiam wniosek do Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego o dopuszczenie Pana mgra Andrzeja Hołaska do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. prof. dr hab. Norbert Widok

Ks. Norbert Widok